

Wie is er bang voor de Überwachungsstaat?

Privacy en veiligheid in het publieke debat in naoorlogs Duitsland

**Mathijs Eskes
Rijksuniversiteit Groningen
Mei 2014**

**Begeleiders:
Prof. Dr. T. Nijhuis
Duitsland Instituut Amsterdam
Dr. E.H.K. Karel
Rijksuniversiteit Groningen**

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	.....	2
<i>Casus 1. Abhöraffaire 1963</i>	.....	5
Wind zaaien	.....	6
Klokkenluider	.....	8
Onderzoekscommissies	.....	9
Tot slot	.....	10
<i>Intermezzo: '1968' en de jaren '70</i>	.....	11
<i>Casus 2. Volkstelling 1983</i>	.....	12
Horst Herold en de Sonnenstaat	.....	14
Argumenten tegen de volkstelling	.....	14
Verfassungsbeschwerde en Volkszählungsurteil	.....	17
<i>Conclusie</i>	.....	20
<i>Literatuurlijst</i>	.....	23

Inleiding

‘Met een paar muisklikken kunnen staten onze mobiele telefoons, onze emailberichten, onze sociale netwerken en de door ons bezochte internetsites bespieden. Ze hebben toegang tot onze politieke overtuigingen en activiteiten en kunnen net als commerciële internetondernemingen ons gehele gedrag, niet alleen ons consumptiepatroon, voorspellen.’ Eind 2013 namen vijf Nobelprijswinnaars en 560 schrijvers met een paginagrote advertentie in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* stelling in het NSA-spionageschandaal: ‘Een geobserveerd mens is nooit vrij. Een samenleving onder doorlopende observatie is geen democratie meer’.¹

Sinds de zomer van 2013 is op pijnlijke wijze duidelijk geworden dat de Amerikaanse inlichtingendienst *National Security Agency* (NSA) in samenwerking met de Britse inlichtingendienst *Government Communications Headquarters* (GCHQ) op onvoorstelbare schaal telefoonverkeer aftapt, emailberichten meeleest, sms- en whatsappverkeer onderschept, buitenlandse politici en diplomaten afluistert, betalingsgegevens en bedrijfsgeheimen in kaart brengt. Hoewel het al een jaar geleden is dat de voormalige NSA-medewerker Edward Snowden de VS ontvluchtte, komt er nog steeds nieuwe informatie naar buiten over de praktijken van de Amerikaanse inlichtingendienst en haar compagnons. Langzamerhand begint het te dagen: het internet staat onder voortdurende observatie van nationale inlichtingendiensten. Iedere stap die we online zetten wordt gevolgd. De digitale wereld is het strijdperk van de 21ste eeuw.

De documenten die klokkenluider Edward Snowden heeft vrijgegeven schetsen een ontluisterend beeld over de praktijken van de NSA en GCHQ. Gelegitimeerd door de bestrijding van het terrorisme en het vergroten van de veiligheid van de Westerse wereld proberen zij zo veel mogelijk informatie over zo veel mogelijk mensen te verzamelen en te analyseren. Ira Hunt, leidinggevende bij de CIA, stelde: ‘Omdat je geen punten met elkaar kunt verbinden die je niet hebt, proberen we principieel alles te verzamelen wat er te verzamelen valt en dat voor altijd te bewaren. Wij zijn praktisch in staat om alle door mensen gegenereerde informatie te verwerken.’² Mits van voldoende budget voorzien, zijn moderne inlichtingendiensten in staat om op ontzagwekkende schaal informatie te verzamelen. Uit de documenten van Snowden is gebleken dat de Amerikaanse NSA en de Britse GCHQ alle telefoonverkeer van een land af te tappen, op te slaan en binnen een maand te beluisteren en te analyseren.³ Behalve het meelezen en analyseren van e-mailberichten, chtagesprekken en surfgegevens is het zeer waardevol om adressenlijsten en sociale netwerken in kaart te brengen.⁴ Op deze manier proberen de inlichtingendiensten in kaart te brengen wie omgang met wie heeft en wie zich in de directe omgeving van een mogelijke verdachte bevindt. Financiële gegevens zijn eveneens zeer waardevol.⁵ Dergelijke informatie wordt samengebracht in profielen, die eenvoudig aan fysieke locaties kunnen worden gekoppeld. Om ontvangst te hebben zoeken

---

¹ ‘Die Demokratie verteidigen im digitalen Zeitalter’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (10-12-2013). Citaat: ‘Mit ein paar Mausklicks können Staaten unsere Mobiltelefone, unsere E-Mails, unsere sozialen Netzwerke und die von uns besuchten Internetseiten ausspähen. Sie haben Zugang zu unseren politischen Überzeugungen und Aktivitäten, und sie können, zusammen mit kommerziellen Internetanbietern, unser gesamtes Verhalten, nicht nur unser Konsumverhalten, vorhersagen.’ (...) ‘Ein Mensch unter Beobachtung ist niemals frei; und eine Gesellschaft unter ständiger Beobachtung ist keine Demokratie mehr.’

² ‘Da man Punkte nicht verknüpfen kann, die man nicht hat, versuchen wir grundsätzlich alles zu sammeln, was wir sammeln können und es für immer zu behalten. Wir stehen sehr kurz davor, sämtliche von Menschen generierten Informationen verarbeiten zu können.’ ‘Alles oder nichts?’, *Süddeutsche Zeitung* (19 maart 2014).

³ ‘Abhörprogramm Mystic. NSA schneidet alle Telefonate eines Landes mit’, *Der Spiegel* (18 maart 2014).

⁴ ‘Das wichtigste zu Prism und XKeyscore’, *Die Zeit* (22 juli 2013).

⁵ ‘Follow the money’. NSA monitors financial world’, *Der Spiegel online international* (16 september 2013).

mobiele telefoons voortdurend contact met zendmasten in hun omgeving. Op deze manier geven ze voortdurend hun positie door en daarmee ook die van hun gebruiker. Eric Schmidt, topman bij Google, merkte op: 'We weten waar u bent. We weten waar u was. We weten min of meer waaraan u denkt.'⁶

De verzamelaars van *big data* kunnen deze gegevens vervolgens nuttig gebruiken. Trends en structuren in de samenleving kunnen worden blootgelegd, sociale netwerken in kaart gebracht, radicalisering kan tijdig worden herkend en in de kiem worden gesmoord. Buitenlandse revoluties en staatsgrepen kunnen voortijdig worden waargenomen. Andere mogelijkheden zijn het zwartmaken en chanteren van mogelijke bedreigingen. Van de Britse GCHQ is bekend geworden dat zij haar slachtoffers in diskrediet brengt door aan hun online identiteiten te sleutelen. Niets is zo effectief om iemand de mond te snoeren als het versturen van belastende e-mailberichten vanaf diens account of de plotselinge ontdekking van vunzigheid op een computer.⁷ Het is ook handig om over gedetailleerde informatie over de onderhandelingsposities van andere landen te beschikken tijdens internationale conferenties. Of om te weten wat buitenlandse staatshoofden zoal over de telefoon bespreken. Zoals bijvoorbeeld Angela Merkel.

De reactie op Snowdens onthullingen waren in Duitsland bijzonder fel. In een land waar twee dictaturen in het recente verleden diepe sporen hebben nagelaten, liggen zaken als privacy, censuur en een surveillerende staat gevoelig. Uit de onthullingen van Snowden bleek dat de Bondsrepubliek meer dan andere Europese landen in de belangstelling van de NSA staat. Het land kwam in hetzelfde rijtje voor als China, Saudi-Arabië en Iran. Behalve Merkels mobiel werd ook de telefoon van minister van Defensie Thomas de Maizière afgetapt. Een installatie op de Amerikaanse ambassade in Berlijn luisterde de omgeving af en vanaf Duitse bodem bestuurden Amerikaanse piloten hun dodelijke drones. 'Is dit nu vriendschap?' aldus *Die Zeit*.⁸ 'De Duits-Amerikaanse vriendschap was de machtigste mythe van de Bondsrepubliek. Dat is dankzij de spionageaffaire onherroepelijk voorbij'.⁹ Of dit daadwerkelijk het geval was, valt nog te bezien. In ieder geval betekende de ontmaskering van de praktijken van de Amerikaanse inlichtingendienst een stevige klap voor de Duits-Amerikaanse relatie.

De discussie in de Duitse media over de NSA-affaire concentreert zich op het heden. Toch is de huidige affaire geenszins de eerste of enige affaire rondom de thema's privacy en veiligheid die plaats heeft gevonden in het naoorlogse Duitsland. Tal van grotere en kleinere spionageaffaires beheersten sinds de jaren zestig het nieuws.

In dit essay wil ik onderzoeken op welke wijze er gedurende de naoorlogse periode in West-Duitsland over privacy en veiligheid werd gedacht en in hoeverre dit denken is veranderd. Ik heb er voor gekozen om twee casussen uit te werken waarin de discussie over veiligheid en privacy centraal stonden. De eerste casus is de *Abhöraffaire* van 1963. Nadat bekend was geworden dat de Duitse binnenlandse veiligheidsdienst op grote schaal post onderschepte en controleerde ontstond er ophef in de media. De kritiek raakte aan de fundamenteën van de regeerstijl van het kabinet-Adenauer. De tweede casus is de volkstelling van 1983. De Duitse regering wilde in dat jaar een volkstelling houden, die onverwacht op stevige weerstand van de bevolking stuitte. Een aanzienlijk deel van de West-Duitse burgers was bang voor de privacy-implicaties die het afstaan van

---

⁶ 'Wir wissen, wo Sie sind. Wir wissen, wo Sie waren. Wir wissen mehr oder weniger, woran Sie denken.'

'Daten, die das Leben kosten', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (02 april 2014).

⁷ 'Britischer Geheimdienst. So werden Menschen vernichtet', *FAZ* (25-02-2014)

⁸ 'Das ist nicht Freundschaft', *Die Zeit* (14-08-2013).

⁹ 'Der Bruch', *Die Zeit* (31-10-2013).

persoonlijke gegevens aan de staat met zich mee zou brengen. In beide casussen spits ik het onderzoek losjes toe op drie actoren: media/publiek, politiek en de rechterlijke macht. De nadruk ligt vooral op de eerste twee. Wat was er aan de hand? Hoe reageerde de politiek? Wat waren de voornaamste argumenten die in de gedrukte pers werden gebruikt? En tot slot, mengde de rechterlijke macht zich in de zaak, en zo ja, wat was zijn oordeel?

Dit essay is grotendeels gebaseerd op krantenartikelen. Ik heb veel gebruik gemaakt van *Die Zeit* en *Der Spiegel*, waarvan de archieven online beschikbaar zijn. In de *Abhöraffaire* van 1963 speelde *Stern* ook een belangrijke rol: de oude nummers van dit tijdschrift zijn helaas niet gedigitaliseerd. Hetzelfde geldt voor *Die Tageszeitung*, een linkse krant die een belangrijke rol speelde in het verzet tegen de volkstelling van 1983, maar die echter pas vanaf 1986 online raadpleegbaar is. Voor elk van deze kranten geldt dat de archieven van de Nederlandse universitaire bibliotheken sterk te wensen over laten. Er is weinig academische onderzoek gedaan naar de spionagepraktijken van westerse inlichtingendiensten in eigen land. In de Duitse academische literatuur is hier nauwelijks over geschreven, voor de Nederlandse situatie is hier zelfs helemaal nog geen onderzoek naar gedaan. De belangrijkste secundaire bron waar ik gebruik van heb gemaakt, is *Überwachtes Deutschland* van de historicus Josef Foschepoth. Hij is een van de weinigen die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar het spionagebedrijf in de Bondsrepubliek.

Casus 1. *Abhöraffaire* 1963

Op 6 september 1963 publiceerde het Duitse weekblad *Die Zeit* een artikel dat de politieke constellatie van de Adenauer-tijd op haar grondvesten deed schudden. Het weekblad brieste dat veel Duitse burgers, ook 'van rang en stand', jarenlang waren bespioneerd door het *Bundesamt für Verfassungsschutz* (BfV). Deze binnenlandse veiligheidsdienst, verantwoordelijk voor de bescherming van West-Duitsland tegen staatsondermijnende praktijken, liet naar believen post van de eigen bevolking openen, telexberichten onderscheppen en telefoongesprekken afluisteren. Het post- en telefoongeheim was grondwettelijk vastgelegd en gold als onschendbaar. Dat betekende dat het BfV de grondwet die zij geacht werd te beschermen zelf met voeten trad. De situatie werd verergerd doordat bekend was geworden dat sleutelposities bij het BfV werden bekleed door voormalige hooggeplaatste nazi's.¹⁰ *Die Zeit* noemde vijf van hen met naam en toenaam en beschreef gedetailleerd welke functies zij tijdens het nationaalsocialistische regime hadden vervuld. Hoe is het mogelijk, aldus het weekblad, dat uitgerekend deze 'hoeders van de grondwet' al jarenlang op grove wijze het Duitse brief- en telefoongeheim schonden?¹¹

Met het artikel van *Die Zeit* was de *Abhöraffaire* geboren. Deze hield de West-Duitse gemoederen zes maanden lang verhit en volgde kort op de Spiegel-affaire van 1962, waarin Bondskanselier Adenauer en minister van Defensie Strauß het Hamburger weekblad *Der Spiegel* hadden beschuldigd van landverraad en de redactie door een politiemacht lieten bestormen. Een storm van protest tegen dit ondemocratisch staatsingrijpen was het gevolg geweest, waarin het aanzien van Adenauer ernstig werd geschaad.¹² De Spiegel-Affaire van 1962 en de *Abhöraffaire* van 1963/64 betekenden een breuk met de autoritaire staatstraditie, waarbij 'politiek zich van boven naar beneden laat gelden' en het belang van de staat boven 'innerlijke vrijheid en de rechtsstaat' werden geplaatst. Tijdens beide affaires kwam de kritiek voort uit brede lagen van de bevolking. Zij droegen bij aan het ontstaan van een steeds kritischere *Öffentlichkeit*, die het eigenmachtig optreden van de overheid niet langer zonder meer goedkeurde.¹³

Na de bekendmaking door *Die Zeit* kwam minister van Binnenlandse Zaken Hermann Höcherl in actie. Het BfV viel onder zijn verantwoordelijkheid. Tijdens een crisisbijeenkomst met zijn naaste medewerkers in zijn geboorteplaats Brennbach werd de minister op de hoogte gebracht van de praktijken bij het BfV en de beschuldigingen van *Die Zeit*. Hij stelde dat er tijdens de bespreking geen rechtsschendingen aan het licht waren gekomen, 'dat was ook niet anders te verwachten'.¹⁴ In een poging om de opwindende media te sussen kondigde hij maatregelen aan om het Bundesamt für Verfassungsschutz, dat grotendeels autonoom en naar eigen inzicht opereerde, onder toezicht van een parlementair adviescollege te plaatsen. Eenieder die zich aan afluisteren schuldig had gemaakt zou onverwijld ontslagen worden. Op deze manier moest de indruk vermeden worden dat er bij het BfV 'buitengewoon geheimzinnige' dingen gebeurde.¹⁵ Volgens Höcherl was er niets laakbaars gebeurd: de 'hoeders van de grondwet kunnen immers niet de hele dag met de grondwet onder de arm rondlopen'.¹⁶

¹⁰ 'Der Mann ohne Namen', *Stern* (29 augustus 1963).

¹¹ 'Sagte Höcherl die Wahrheit?', *Die Zeit* (6 september 1963).

¹² F. Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990* (Amsterdam 1996) 434-5.

¹³ E. Conze, *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart* (München 2009) 275-6.

¹⁴ 'Höcherl: Nicht den ganzen Tag mit dem Grundgesetz unter dem Arm', *Die Welt* (9 september 1963).

¹⁵ Idem.

¹⁶ Idem.

Die Zeit reageerde furieus. De hoeders van de grondwet konden dan wellicht niet de hele dag met de grondwet onder de arm rondlopen, 'maar wel met de SS-bloedgroepentatoeage'.¹⁷ De minister had de aantijgingen van het weekblad ontkend noch weerlegd. Daaruit bleek opnieuw de 'erstaunliche Instinktlosigkeit' van de regering in Bonn, zodra het om een rechtskwestie ging, aldus *Die Zeit*. Het Bundesamt schond wel degelijk systematisch Artikel 10 van de grondwet, waarin het post- en telefoongeheim vastgelegd is. Het Bundesamt onderschepte de poststukken en telefoongesprekken niet zelf, maar liet dit de geallieerden doen. De Duitse inlichtingendienst hoefde slechts de namen te noemen van de personen die zij gesurveilleerd wensten te zien en aldus geschiedde. Een verdere motivering was niet nodig. Juist dit maakte volgens *Die Zeit* de af luisterpraktijken van het BfV zo verwerpelijk. Niet dát er afgeluisterd werd was erg, maar dat dit zonder wettelijke grondslag gebeurde, dat de controlemechanismen twijfelachtig waren en dat voormalige nazi's als spionnenmeesters optraden. Het weekblad plaatste ernstige vraagtekens bij de bekwaamheid van Höcherl als minister, daar hij na twee jaar in het kabinet nog altijd beweerde niets af te weten van de praktijken van zijn eigen inlichtingendienst.¹⁸

Wind zaaien

Wie wind zaait, zal storm oogsten. De Duitse historicus Josef Foschepoth heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar het spionagebedrijf in de Bondsrepubliek. Spionage ten tijde van de Koude Oorlog is geen onbekend thema, wel is het ongebruikelijk dat in het academische onderzoek de spionagepraktijken van westerse landen in eigen land centraal staan. Het Duitse bronnenmateriaal dat dit onderwerp behandelt, is veelal als geheim geclassificeerd maar wordt langzaam vrijgegeven. Op basis van deze geheime documenten schetst Foschepoth een beklemmend beeld van de juridische grondslag die de Duitse regering in het geheim met de geallieerde bezettingsmachten schiep om de modus operandi voor de geallieerde en Duitse geheime diensten in de BRD vast te leggen. Verspreid over verschillende Duitse wetten werd het de geallieerden toegestaan spionageactiviteiten op West-Duitse bodem te ontplooiën. De wetgeving die dit mogelijk maakt, geldt tot op de dag van vandaag.¹⁹

In 1955, tien jaar na de capitulatie van het verwoeste nazi-Duitsland, sloten de BRD, de VS, Groot-Brittannië en Frankrijk de Parijse verdragen. De BRD trad toe tot de NAVO en de West-Europese Unie en werd zo aan het Westen gebonden. De Sovjet-Unie reageerde met de oprichting van het Warschaupact, de Europese deling was nu definitief. De Parijse verdragen betekenden een grote stap voorwaarts voor de soevereiniteit van West-Duitsland. Voorheen was deze geregeld middels het Bezettingsstatuut van 1949. Hoewel de geallieerden de West-Duitsers zo veel mogelijk zelfbestuur verleenden, behielden zij de verantwoordelijkheid over tal van bestuurlijke gebieden, zoals ontwapening, buitenlandse aangelegenheden en de controle over het Roergebied. Bovendien hield de geallieerde Hoge Commissie zichzelf het recht voor om in geval van nood de gehele staatsmacht over te kunnen nemen.²⁰

---

¹⁷ 'Nur Abhör-Amtshilfe?', *Die Zeit* (13-09-1963).

¹⁸ Idem.

¹⁹ 'Die USA dürfen Merkel überwachen', *Zeit Online* (25 oktober 2013); J. Foschepoth, *Überwachtes Deutschland. Post- und Telefonüberwachung in der alten Bundesrepublik* (Bonn 2013).

²⁰ '21. September 1949: AHK, Besatzungsstatut', J. Foschepoth, *Überwachtes Deutschland* (Bonn 2013).

Het Duitslandverdrag, dat in 1955 als onderdeel van de Parijse Verdragen werd geratificeerd, gaf de BRD de 'volle macht van een soevereine staat'.²¹ Het bezettingsregime werd beëindigd en het bezettingsstatuut opgeheven. De Duitse soevereiniteit was echter niet volledig, want de geallieerden behielden een aantal voorbehoudsrechten. Zo mochten zij troepen op het bondsgebied stationeren en werd het de Bondsrepubliek verplicht deze strijdkrachten in al hun taken bij te staan. Onder deze verplichte samenwerking viel ook de 'verzameling en uitwisseling van alle berichten die betrekking hebben op de bescherming van de veiligheid'.²² Oftewel, de onderschepping van alle communicatie die een bedreiging voor de West-Duitse staat en de daar gelegerde geallieerde troepen kon zijn. Vanaf 1955 ging de uitvoering van de spionageactiviteiten geleidelijk van de geallieerden op de Duitsers over. Het Duitslandverdrag stelde diegenen die hier weet van hadden in staat om de verantwoordelijkheid op de geallieerden af te wentelen. De West-Duitsers deden immers slechts wat hen verdragmatig werd opgedragen?²³

In 1955 was de surveillance van de West-Duitse communicatie al enkele jaren volop in ontwikkeling. De geallieerden hadden verspreid over het gebied van de bondsrepubliek 19 kantoren opgezet van waaruit de post- en telefooncontrole werd uitgevoerd. Het Bundesamt für Verfassungsschutz werd in 1950 op hun aandringen opgericht en was door samenwerking en gedeelde belangen nauw vervlochten met zijn geallieerde tegenhangers. Hoewel het BfV vooral belang stelde in het onderscheppen van communistische propaganda ('"verfassungsverräterischer' Schriften und Materialien') waren de geallieerden vooral geïnteresseerd in spionage en contraspionage. Onder druk van de bezettingsmachten ontwikkelde het BfV zich in de jaren vijftig tot een binnenlandse geheime dienst met uitgebreide bevoegdheden ter bestrijding van het communisme.²⁴

In de praktijk was het natuurlijk een gigantische operatie om al het brief- en telefoonverkeer tussen de BRD en het Oostblok te surveilleren. Een belangrijk deel van de last viel dan ook op de schouders van de postbeambten. Bij het sorteren van de post legden zij al het verdachte materiaal apart. Er bestonden geen dienstvoorschriften die bepaalden wat verdacht was en wat niet, dat werd aan de postbodes overgelaten. Maar 'daarvoor ontwikkelen de postbodes al snel zoiets als een zesde zintuig', aldus Postoberinspektor Poppensieker uit Hannover. De kleur van het papier en de brief vertellen ervaren postbeambten vaak al genoeg en anders kan het gesloten poststuk nog bevoeld worden. Het verdacht bevonden materiaal werd vervolgens doorgegeven aan de douane, waar het proces werd herhaald. Andermaal verdacht bevonden materiaal werd met een machine geopend en aan de Officier van Justitie doorgegeven. Deze las de inhoud van het poststuk: bleek deze toch onschuldig te zijn, dan werd het poststuk met een groene sticker verzegeld en aan het postverkeer teruggeven. Al het andere materiaal ging naar de rechter, die besloot of het vernietigd moest worden. De verantwoordelijke Officieren van Justitie verklaarden dat de kans dat er

---

²¹ '5. Mai 1955: 'Deutschlandvertrag'', Ibidem. Artikel 2, lid 1: 'Die Bundesrepublik wird demgemäß die volle Macht eines souveränen Staates über ihre inneren und äußeren Angelegenheiten haben.'

²² '5. Mai 1955: 'Truppenvertrag'', Ibidem; 'Dokumentation zur Verfassungsschutz-Affäre', *Die Zeit* (13 september 1963), aldaar artikel 4, lid 2. "Diese Zusammenarbeit und Unterstützung erstrecken sich, in Übereinstimmung mit einem zwischen den zuständigen Behörden zu treffenden Einvernehmen, auf die Sammlung und den Austausch sowie auf den Schutz der Sicherheit aller einschlägigen Nachrichten." Vanaf 3 augustus 1959 tot 1993 onderdeel van het Zusatzabkommen zum NATO-Truppenstatut, artikel 2a. Zie http://www.abg-plus.de/abg2/ebuecher/abg_all/index.htm

²³ J. Foschepoth, 'Postzensur und Telefonüberwachung in der Bundesrepublik Deutschland (1949-1968)', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57 (2009) 413- 426, aldaar 425.

²⁴ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland*, 134 en 140-1.

onschuldige brieven versnipperd werden dankzij dit viervoudige controleproces buitengewoon klein was.²⁵ De poststukken die terug in de roulatie werden gebracht, ondervonden vaak ernstige vertraging. Gevraagd waaraan dit te danken was, veinsden de postbeambten onwetendheid.²⁶ Een juridische bepaling uit 1955 verplichtte hen om alle 'staatsgevaarlijke teksten' die zij tegenkwamen aan te geven.²⁷ Deden zij dat niet, dan konden zij strafrechtelijk vervolgd worden. Dit bracht de postbeambten in een lastig parket, want het postgeheim, waar zij eveneens aan gebonden waren, verbood juist elke interventie in de aan hen toevertrouwde poststukken.²⁸

De hoeveelheid onderschepte drukwerken was groot. *Die Zeit* berichtte dat maandelijks 600.000 poststukken vanuit de DDR, ofwel 20% van het totaal, in beslag genomen werden, evenals 20.000 zendingen vanuit de BRD.²⁹ *Der Spiegel* schreef dat het eindstation van vele onderschepte brieven de kelder van de strafgevangenis in Hannover was. Daar werden zij door de gevangenen door de papierversnipperaars gehaald. Op deze wijze kwamen volgens het weekblad maandelijks 800.000 poststukken aan hun eind. Op jaarbasis waren dat er miljoenen. De Duitse media betwijfelden ten eerste of dit alleen maar belast materiaal was. *Der Spiegel* schreef dat ook de brieven van parlementariërs en krantenredacteuren onderschept werden, evenals een onbekende hoeveelheid onschuldige privépost van 'Duitsers aan Duitsers'.³⁰

Klokkenluider

Terwijl Höcherl zijn best deed om de gemoederen te kalmeren en dankzij onhandige uitspraken en nieuwe onthullingen steeds verder het politieke nauw in werd gedreven, besloot een medewerker van het Bundesamt für Verfassungsschutz tot de vlucht naar voren. De 37-jarige Werner Kurt Pätsch ondervond in toenemende mate gewetenswroeging bij zijn werkzaamheden bij de Keulse inlichtingendienst. Bovendien verdachten zijn collega's hem er - ten onrechte - van de anonieme bron van *Die Zeit* te zijn. Op 19 september 1963 dook Pätsch onder en zocht contact met een advocaat. Deze moedigde hem aan de openbaarheid op te zoeken en zorgde voor een interview met het televisieprogramma *Panorama* en de bladen *Stern* en *Der Spiegel*.³¹ Hoewel het interview dankzij 'druk van boven' nooit werd uitgezonden, verscheen informatie hieruit alsnog in beide weekbladen.³² In 1965, nadat de *Abhöraffaire* reeds was beëindigd, werd Pätsch aangeklaagd wegens

---

²⁵ 'Postkontrolle, letzte Instanz', *Der Spiegel* (19 augustus 1964). Interessant is dat 'Postzensur. Lügen fürs Vaterland?' *Der Spiegel* (9 oktober 1963) een tamelijk andere procedure schetst: De geallieerden dienden bij de postkantoren een schriftelijk verzoek in wiens post en telegrammen zij wensten aan te houden. Wanneer de geallieerde veiligheidsdiensten een afdeling in de buurt hadden, kwam de censor persoonlijk langs om de buit op te halen. Vervolgens werden de onderschepte poststukken op een locatie buiten het postkantoor gefotokopieerd en, vaak nog diezelfde dag, aan het postkantoor teruggegeven. Ter rechtvaardiging wezen de geallieerden altijd op het Duitslandverdrag en de daarin vastgelegde censurrechten. Controle op deze praktijken was er nauwelijks. De censor tekende niet voor ontvangst van de poststukken, noch werd er een reçu afgegeven. De Duitse postkantoren registreerden dit evenmin. Daardoor bleef onbekend of de hoeveelheid teruggegeven poststukken wel even groot was als de hoeveelheid die afgenomen was. Onderschepte briefpost die aan de circulatie werd teruggegeven kwam vaak vertraagd op de plaats van bestemming aan.

²⁶ 'Postzensur. Lügen fürs Vaterland?' *Der Spiegel* (9 oktober 1963).

²⁷ Rechtsgutachten zu §93 StGB, van 24-11-1955.

²⁸ Foschepoth, 'Postzensur und Telefonüberwachung' 420.

²⁹ 'Wie viele Briefe werden geöffnet?', *Die Zeit* (11 oktober 1963).

³⁰ 'Postkontrolle, letzte Instanz', *Der Spiegel* (19 augustus 1964).

³¹ 'Der Edward Snowden der Sechziger', *Die Zeit* (17 november 2013).

³² 'Verfassungsschützer 002 am Telephon', *Die Zeit* (29 oktober 1965).

het lekken van staatsgeheimen. In een proces dat door de media nauwlettend werd gevolgd, werd de klokkenluider uiteindelijk tot vier maanden voorwaardelijk veroordeeld.³³

Uit de bekentenissen van Pätsch bleek eens te meer dat de geallieerde spionagediensten bij tijd en wijle slechts de rol van inlichtingenleveranciers voor de Duitse veiligheidsdiensten speelden. Daardoor kon het Bundesamt alle verantwoordelijkheid op de geallieerden afschuiven en zelf op de achtergrond blijven. Regelmatig belandden fotokopieën van brieven en afschriften van telefoongesprekken bij Pätsch op het bureau. In de kluis lagen voorgedrukte formulieren waarmee de geallieerden gevraagd konden worden bepaalde personen onder surveillance te plaatsen. Dat ook de laaggeplaatste Pätsch hier gemakkelijk toegang toe had, weerlegde Höcherl's bewering dat slechts de hooggeplaatste medewerkers van het Bundesamt deze bevoegdheid hadden. Het afluisteren van telefoongesprekken en het meelesen van post gold binnen het Bundesamt als het 'geheimste dat we hebben' en mocht niet onder collega's besproken worden.³⁴

Nadat Höcherl de belofte had afgelegd dat iedere Duitse ambtenaar die onrechtmatig telefoongesprekken had afgeluisterd ontslagen zou worden, was er een bedrijvige drukte bij het Bundesamt ontstaan. Erich Wenger, nazi van het eerste uur, vormde de spil van een binnenste cirkel van voormalige nationaalsocialisten die in het Bundesamt de dienst uitmaakten en de harde omgangsvormen van hun voormalige broodheren hadden meegebracht. De heerschappij van de 'SS-clique van Wenger' was absoluut en velen waren bang voor hem.³⁵ De documenten van het Bundesamt für Verfassungsschutz die over de telefoontaps gingen werden doorgenomen zodat Bundesamt-president Schrübbers minister Höcherl nauwgezet kon inlichten. Tegelijkertijd waren de Verfassungsschutzler op zoek naar bewijzen om aan te tonen dat er voor elke geplaatste telefoontap gegronde redenen bestonden die niet slechts de West-Duitse staatsbelangen dienden maar ook de veiligheid van de geallieerde troepen. Wenger hing een bordje 'niet storen' aan zijn deur.³⁶

Onderzoekscommissies

De regering en de oppositie zaten ondertussen ook niet stil. Höcherl had kort na het begin van de affaire aangekondigd een wetsvoorstel in te dienen om het post- en telefoongeheim aan te passen en de afluisterpraktijken van de Duitse inlichtingendiensten onder rechterlijke controle te plaatsen.³⁷ De SPD, op dat moment nog in de oppositie, eiste dat er een parlementaire onderzoekscommissie opgezet zou worden om de aantijgingen uit de pers te onderzoeken. Deze 'Kleine Commissie' bestond uit drie parlementariërs, van elk van de drie grote politieke partijen één. Haar werkwijze bestond uit het verhoren van getuigen, zoals Höcherl, Schrübbers en Pätsch. Zodra de geallieerden van mening waren dat de inhoud die besproken werd te gevoelig was, werden de openbare hoorzittingen stilgelegd en achter gesloten deuren voortgezet.³⁸ De onderzoeksvrijheid van de kleine commissie was beperkt, want ze kon slechts beschikken over de documenten die haar door de regering ter beschikking werden gesteld.

In de media bleven wekelijks berichten over de afluisteraffaire verschijnen. Halverwege oktober zocht een tweede klokkenluider de openbaarheid op. Uit de getuigenissen van deze Wolfgang Bethke bleek dat talloze onschuldige burgers werden afgeluisterd. Met enige

---

³³ 'Der Edward Snowden der Sechziger', *Die Zeit* (17 november 2013).

³⁴ 'Pätsch. Absolut sichere Quelle', *Der Spiegel* (2 oktober 1963).

³⁵ 'Verfassungsschützer 002 am Telephon', *Die Zeit* (29 oktober 1965).

³⁶ 'Pätsch. Absolut sichere Quelle', *Der Spiegel* (2 oktober 1963).

³⁷ 'Abhöraffaire, letzter Teil', *Die Zeit* (28 februari 1964).

³⁸ 'Alliierte Schützenhilfe', *Die Zeit* (31 januari 1964).

geamuseerdheid berichtte *Der Spiegel* van de volharding van het Bundesamt om ook die mensen af te blijven luisteren, waarvan werkelijk niets anders dan 'urenlang getortel' te vernemen viel.³⁹ In de tweede plaats bleef de vraag in hoeverre Höcherl afwist van de praktijken bij het Bundesamt een twistpunt.⁴⁰

Voor de Kleine Commissie bevestigde Pätsch dat er geen aanwijzingen of voorschriften bestonden voor de uitwisseling van inlichtingen met de geallieerden. Iedere medewerker van het Bundesamt die door de geallieerden voldoende werd vertrouwd, hoe laag in rang ook, kon zelfstandig een verzoek indienen dat tot surveillance zou leiden. Daarbij speelde het geen rol of er bij de te surveilleren personen geallieerde belangen op het spel stonden. Tot slot werd er binnen het Bundesamt ook nooit over gesproken of deze handelswijze wel in overeenstemming met de wet was. Het enige dienstvoorschrift dat bestond, was dat alles streng geheim gehouden moest worden.⁴¹

Op 16 oktober 1963 dwong de *Spiegel-affaire* Adenauer als Bundeskanzler af te treden. Hij werd vervangen door zijn rivaal Ludwig Erhard, wiens naam aan het Wirtschaftswunder verbonden was. Höcherl bleef aan als minister van Binnenlandse Zaken en drong er bij de nieuwe bondskanselier op aan om, naast de parlementaire onderzoekscommissie, een tweede onderzoek in te stellen. Dit zou geleid worden door Max Silberstein, het gepensioneerde hoofd van het Oberlandsgericht Karlsruhe. Silberstein kreeg toegang tot alle geheime documenten en eenieder die hij maar verhoren wilde.⁴²

Silberstein presenteerde zijn rapport op 28 februari 1964, een maand voor de parlementaire onderzoekscommissie haar onderzoek afrondde. De gepensioneerde rechter stelde dat de personele situatie in het Bundesamt sterk te wensen over liet. Behalve de voormalige nationaalsocialisten waren er ook talloze onbekwame lieden in dienst en was de arbeidsfeer er bijzonder slecht. Ten tijde van Höcherl's voorganger Schröder waren er doelbewust oud-nazi's geworven voor de inlichtingendienst, omdat er een groot gebrek was aan vakbekwame arbeidskrachten onder de rest van de bevolking. In de tweede plaats bevestigde het rapport de meeste van de aantijgingen van *Die Zeit*. Het Bundesamt maakte inderdaad gebruik van de geallieerden om het Duitse post- en telefoonverkeer te surveilleren. Hierbij had hij echter 'geen misbruik' kunnen vaststellen, zo verklaarde Silberstein voor de pers.⁴³ Zijn rapport bleef desondanks geheim.

Twee maanden later kwam de parlementaire onderzoekscommissie van SPD-er Schmitt-Vockenhausen met zijn rapport. De commissie concludeerde dat er ernstig aan getwijfeld kon worden of er wel in alle gevallen van surveillance die geconstateerd waren geallieerde belangen op het spel hadden gestaan.⁴⁴ Toch had de commissie geen misbruik vast kunnen stellen, al kon dit wegens de onvolledigheid van de documenten en wegens de vernietiging van afluistermateriaal ook niet volledig uitgesloten worden.⁴⁵

---

³⁹ ‚Abhöraffäre: Anruf genügt‘, *Der Spiegel* (23 oktober 1963).

⁴⁰ ‚Verfassungsschutz staunt über Höcherl‘, *Die Zeit* (31 januari 1964).

⁴¹ ‚Verfassungsschutz staunt über Höcherl‘, *Die Zeit* (31 januari 1964).

⁴² ‚Eine leidige Affäre, ein redlicher Mann‘, *Die Zeit* (15 november 1963).

⁴³ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland* 148.

⁴⁴ R. Kipke, *Die Untersuchungsausschüsse des Deutschen Bundestages. Praxis und Reform der parlamentarische Enquete* (Berlin 1985) 142.

⁴⁵ ‚Das Ende eine Affäre‘, *Die Zeit* (27 maart 1964).

Tot slot

Zowel de kleine commissie onder leiding van SPD'er Schmidt-Vockenhausen als de gepensioneerde rechter Max Silberstein kwam tot de conclusie dat het Bundesamt für Verfassungsschutz geen misbruik had gemaakt van haar rechten. Dit betekende voor de BfV en tegelijkertijd ook voor de andere Duitse inlichtingendiensten, de *Bundesnachrichtendienst* (BND) en de *Militärische Abschirmdienst* (MAD) een vrijspraak. Zij konden op de ingeslagen weg verder gaan. Wel was het duidelijk dat de inlichtingendiensten hervormd moesten worden. Er werden protocollen opgesteld wie waar wel en niet bij mocht en op welke wijze surveillance-aanvragen ingediend moesten worden. De verschillende oud-nazi's die bij het BfV werkten werden doorgelicht en de belangrijkste van hen, waaronder Wenger, werden overgeplaatst naar andere overheidsinstellingen.

Toch betekende de *Abhöraffaire* van 1963/64 niet alleen een overwinning voor de geheime diensten. De maatschappelijke veranderingen van de jaren '50 en '60 hadden nu de politieke arena bereikt, zoals ook tijdens de Spiegelaffaire was gebleken. De maatschappij werd mondiger en ging er niet langer zonder meer mee akkoord dat de overheid naar eigen goeddunken optrad, zeker niet wanneer daarbij grondrechten met voeten werden getreden. De kritiek die werd geuit op de willekeur bij de geheime diensten was daarmee ook kritiek op Adenauers 'Kanzlerdemokratie', zijn eigenmachtige en autoritaire optreden, en raakte daarmee aan de grondvesten van het West-Duitse politieke systeem. Adenauers laatste kabinet kwam voortijdig ten einde. 'Der Alte' trad af terwijl de afluisteraffaire in volle gang was.

Intermezzo: '1968' en de jaren '70

De afluisteraffaire van 1963 maakte enkele hervormingen bij de geheime diensten noodzakelijk. Sommige daarvan konden alleen door een grondwetswijziging tot stand worden gebracht. In 1968 kwam daartoe een kans. De Bondsregering voerde een grondwetswijziging door die het mogelijk maakte om in geval van nood de noodtoestand uit te roepen. Dit betekende het einde van de geallieerde voorbehoudsrechten en de laatste geallieerde soevereiniteitsoverdracht aan West-Duitsland. Gekoppeld aan de 'Notstandsgesetzgebung' werd een tweede grondwetswijziging ingediend, het zogenaamde 'G10-Gesetz'. Deze perkte het brief- en postgeheim van de BRD in en gaf de Duitse inlichtingendiensten de bevoegdheid brieven en poststukken te openen, telefoongesprekken af te luisteren en telexverkeer te onderscheppen. Zo moesten mogelijke bedreigingen preventief worden afgeweerd. Het was aan de inlichtingendiensten om in te schatten, wie potentieel wel en wie niet gevaarlijk was. Zij konden op de oude voet verder, het surveilleren van de eigen bevolking was niet langer in strijd met de grondwet.⁴⁶

De bevoegdheden van de West-Duitse inlichtingendiensten (BND, MAD en BfV) namen verder toe doordat de G10-wet niet voorzag in parlementaire of gerechtelijke controle van hun activiteiten. Zo moest verhuuld worden dat de afluisterpraktijken van de geallieerden gewoon werden voortgezet, zij het nu door West-Duitsers. De inlichtingendiensten konden naar eigen goeddunken te werk gaan en legden slechts verantwoording af aan een vierhoofdige regeringscommissie. Dit waren, in de woorden van de latere Bondskanselier Helmut Schmidt, 'mensen die zich belangrijk voelen maar nauwelijks iets uitrichten'.⁴⁷ Daarnaast sneed de G10-wet ook de gerechtelijke controle af. Om met succes een rechtszaak te kunnen voeren tegen spionageactiviteiten, was het in de eerste plaats nodig om hier bewijs voor te hebben. 'Wegens de staatsveiligheid' verstrekten de

---

⁴⁶ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland* 180.

⁴⁷ Helmut Schmidt, 'Goodbye, Freunde! Überflüssige Dienste', *Zeit online* (31 oktober 2013).

inlichtingendiensten echter geen documenten, waardoor het winnen van een rechtszaak onmogelijk werd.⁴⁸ De geallieerde privileges bleven verspreid over verschillende Duitse rechtsartikelen behouden en werden Duits recht.⁴⁹

Het gevolg van de G10-wet was dat de Duitse inlichtingendiensten vrij spel kregen in de BRD. In de jaren die volgden, figureerden talloze grotere en kleinere afluisterschandalen in de pers. De *Militärische Abschirmdienst* (MAD) had afluisterapparatuur geïnstalleerd in het huis van de secretaresse van de minister van Defensie.⁵⁰ Telefoongesprekken van Helmut Kohl werden afgeluisterd, evenals van andere prominente politici.⁵¹ Het huis van atoomwetenschapper Klaus Traube werd maandenlang afgeluisterd omdat het Bundesamt für Verfassungsschutz een verband met de Rote Armee Fraktion vermoedde, ook al ontbrak hiervoor ieder bewijs.⁵² In totaal haalden 16 kleinere en grotere afluisterschandalen gedurende de jaren '70 de media. Een belangrijk verschil met het 'eerste' schandaal van 1963 was dat de discussie niet langer gevoerd werd over het grondwettelijke karakter van de afluisterpraktijken van de Duitse inlichtingendiensten, maar vooral over de uitwassen van hun ongebreidelde spionagedrift.⁵³

Casus 2. Volkstelling 1983

In 1983 ontstond er in luttele maanden tijd een massale protestbeweging die een kwart van de West-Duitse bevolking op de been wist te brengen. De inzet was een volkstelling. Dit 'volksverhoor' was een schending van de privacy van de burger, in strijd met de grondwet, en bracht de totalitaire *Überwachungsstaat* van George Orwell met sprongen dichterbij. Althans, dat beweerden de tegenstanders van de volkstelling. De Bondsregering was het hier niet mee eens. Zij had de gegevens uit de volkstelling nodig om effectief beleid te kunnen voeren. Uiteindelijk was het aan de rechters van het Bundesverfassungsgericht om het conflict tussen regering en protestbeweging te beslechten.

In het voorjaar van 1982 besloot de Bondsdag unaniem en zonder lang te debatteren tot het houden van een volkstelling. Zo moest een 'veelsoortig structuurbeeld van de bevolking in al haar regionale geledingen' verkregen worden.⁵⁴ Met deze gegevens konden zaken als stadsinrichting, werkgelegenheid en onderwijs effectiever worden georganiseerd. Ontbraken deze, dan kwam de 'verdere ontwikkeling en veiligheid' van de BRD in gevaar; misrekeningen en verkeerde investeringen dreigden wanneer de data waarop deze gebaseerd waren niet meer actueel waren.⁵⁵ De statistische gegevens waar Bonn in 1982 over beschikte waren verouderd, want het was meer dan een decennium geleden dat de laatste volkstelling was gehouden. Voor de volkstelling van 1983 waren 600.000 tellers nodig om de 25 miljoen West-Duitse huishoudens te tellen. Deze werden

---

⁴⁸ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland*, 183-4. Zie ook p.234: In 1970 verklaarde het Bundesverfassungsgericht dat de verandering van Artikel 10 van de grondwet (over het post- en telefoongeheim) niet in strijd met de grondwet was. Dit tot grote teleurstelling van de critici van de G10-wet. De rechterlijke uitspraak verkreeg veel media-aandacht, zodat 'elke burger wist, welke vrijheidsrechten hem door de meerderheid van de tweede senaat van het Bundesverfassungsgericht ontnomen waren ...'.

⁴⁹ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland*, 186-196.

⁵⁰ 'Georg Lebers Reservaten sind verbraucht', *Der Spiegel* (30-01-1978).

⁵¹ 'Abhör-Affäre: es ist zum Kotzen', *Der Spiegel* (16-06-1975).

⁵² 'Der Minister und die Wanze', *Der Spiegel* (28-02-1977).

⁵³ Foschepoth, *Überwachtes Deutschland*, 244.

⁵⁴ 'Der gläserne Bürger', *Der Spiegel* (21-2-1983).

⁵⁵ G. Frank, 'Informationsvorsprung der planenden Verwaltung gegenüber dem Bürger', J. Taeger ed., *Die Volkszählung*. (Reinbeck bei Hamburg 1983) 225; J. Bodelle, *Computerstaat? Nein Danke. Risiken der Informationstechnologie* (Hamburg 1983) 39.

geworven onder politiemensen, militairen, ambtenaren, onderwijzers en vrijwilligers. Aan de deur moesten vragenlijsten worden afgegeven. Hoeveel mensen woonden er in het betreffende pand? Met welke brandstof werd er gestookt? Wie was de eigenaar? Wanneer waren de bewoners hier komen wonen? Welk werk deden zij? En tot welke geloofsgemeenschap rekenden zij zich?⁵⁶ Twee weken later zouden de ingevulde formulieren weer worden opgehaald, klaar om gelezen, geclassificeerd en geanalyseerd te worden. De volkstelling moest zorgen voor een 'totale Bestandsaufnahme', die alle dataverzamelingen die tot dan toe bestonden in de schaduw zou stellen.⁵⁷

Om deze enorme databerg te verwerken kon het hiervoor verantwoordelijke Statistisches Bundesamt gebruik maken van de computer. Dit apparaat was sinds begin jaren '70 aan een gestage opmars bij de overheid en in het bedrijfsleven begonnen en was een effectief middel om taken efficiënter en goedkoper te maken. Innovaties op het gebied van de micro-elektronica en computerchips deden de rekenkracht van de computer ras toenemen, terwijl de kosten en de omvang tegelijkertijd afnamen. De rekenkracht en de capaciteit voor het verwerken van data maakten de computer tot een uitmuntend instrument om bestaande productieprocessen te 'rationaliseren' en 'om te structureren'. Voor de werknemer op de vloer werd dit al snel een eufemisme voor ontslag. Dat maakte de computer tot een bedreiging. Dit gevoel van dreiging werd versterkt door de controlemogelijkheden die de computer de overheid bood. Dit rekenwonder maakte het gemakkelijk om de gegevens uit gescheiden databanken met elkaar te verbinden, aldus persoonlijke profielen op te stellen en zo de bevolking minutieus in kaart te brengen. De burger werd tot zijn data teruggebracht ('verdatet') en kon eenvoudig door de staat worden beheerst, zo werd gevreesd. George Orwells '1984' was in 1983 letterlijk niet ver meer weg. De alwetende *Überwachungsstaat* begon tot de reële mogelijkheden te behoren. Dit was een uiterst doeltreffend schrikbeeld in een tijd die werd bepaald door angst voor de toekomst en technieksepsis.⁵⁸

In het protest tegen de volkstelling van 1983 vond de angst voor de computer en voor de alwetende staat een uitlaatklep. De motieven voor het verzamelen van de gegevens werden gewantrouwd. Het was gemakkelijk om er misbruik van te maken. Gedurende de maanden voorafgaand aan de volkstelling sproten in de BRD de actiegroepen als paddenstoelen uit de grond. Zij riepen op tot een boycot van de volkstelling. Om hun boodschap kracht bij te zetten verspreidden zij vlugschriften, organiseerden lezingen en debatavonden en deelden buttons en stickers uit. Iedereen die deel nam aan de boycot riskeerde een boete van 50 tot 10.000 mark voor het niet invullen van de vragenlijsten. Toch namen veel mensen dit voor lief: 'Wij willen deze wetsovertreding op fatsoenlijke wijze doen, niet als kwaadwillenden, maar als burgers, niet heimelijk, maar met een open en goed geweten'.⁵⁹ Als er maar genoeg mensen meededen aan de boycot, zou het ondoenlijk worden om de boetes daadwerkelijk te innen, zo werd gedacht. De aanhang van de actiegroepen beperkte zich niet tot de alternatievelingen en de buitenstaanders, maar strekte zich onder brede lagen van de bevolking uit. Uiteindelijk betrof de volkstelling immers iedereen.⁶⁰

---

⁵⁶ Fragebogen afgedrukt in Taeger, *Die Volkszählung*, 15-24.

⁵⁷ 'Politiker Fragen – Bürger antworten nicht', *Die Zeit* (11-02-1983).

⁵⁸ M. Berlinghof, 'Computerisierung und Privatheit. Historische Perspektive', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 63 (2013).

⁵⁹ 'Der gläserne Bürger', *Der Spiegel* (21-2-1983). Citaat: Wir wollen diese Gesetzesübertretung auf zivile Weise tun, nicht als Bösewichten, sondern als Bürger, nicht heimlich, sondern offen und guten Gewissens.

⁶⁰ Idem.

Horst Herold en de Sonnenstaat

De voormalige politiechef Horst Herold vormde voor de burgerprotestbeweging de verpersoonlijking van de abjecte, met technologische middelen regerende staat. Herold was van 1971 tot 1981 president van het *Bundeskriminalamt*, de West-Duitse federale politie die op landelijk niveau de misdadbestedrijding coördineert. Hij zag een glansrol voor de computer om de politie van de enorme 'dossierbergen' te verlossen. De omvangrijke politiedossiers beschikten over enorme hoeveelheden informatie. Wanneer deze maar met elkaar verbonden zouden worden en elektronisch toegankelijk en doorzoekbaar zouden worden gemaakt, zou dat zeer veel informatie en kennis over criminaliteit in West-Duitsland opleveren. 'Alle kennis is er, alleen weten we niet wat we weten', aldus Herold.⁶¹ Bovendien zouden op deze manier algemene patronen en ontwikkelingen zichtbaar kunnen worden.

Onder Herolds leiding schafte de nationale politie de modernste computers aan die er te krijgen waren en ontwikkelde een nieuwe methode om criminelen op te sporen. Deze zogenaamde *Rasterfahndung* werd vooral voor het uitvorsen van cellen van de *Rote Armee Fraktion* als een effectief middel gezien. *Rasterfahndung* was een methode waarbij met behulp van de computer iedereen die binnen het profiel van de dader paste werd geselecteerd. Criteria konden leeftijd, geslacht, woonplaats en beroep zijn, maar ook stroomleverancier of kennissenkring. Vervolgens werd de verkregen groep alsmat verder ingeperkt, totdat een klein cohort mogelijke daders overbleef waaruit de uiteindelijke verdachte kon worden gefilterd. Deze methode stuitte op grote kritiek in de Bondsrepubliek omdat iedereen op deze manier verdacht werd. Grote hoeveelheden onschuldige burgers kwamen in de 'elektronische sleepnetten' van de politie terecht. Bovendien was geen enkel persoonlijk gegeven nog onschuldig. De wijze waarop je je huur betaalde kon je al tot een verdachte maken in een moordonderzoek van de politie.⁶² Herold stelde: 'De capaciteit tot het onbeperkt verwerken van informatie maakt het mogelijk het individu gedurende zijn gehele levensweg te volgen, om van hem momentopnamen, overzichtsbeelden en persoonlijkheidsprofielen op te stellen, hem in alle levenssferen, levensvormen en levensuitingen te registreren, te observeren, te surveilleren en de zo verkregen gegevens zonder de genade der vergetelheid doorlopend actueel te houden'.⁶³ De computer moest als 'maatschappelijk diagnose-instrument' ingezet worden. 'Rationele inzichten' over de maatschappij maakten het mogelijk criminaliteit te herkennen nog voordat het ontstond. Een leefbare staat was een transparante staat, een *Sonnenstaat*.⁶⁴

Argumenten tegen de volkstelling

Herolds mijmeringen over de preventie van misdaad en terreur door het verzamelen en analyseren van grote hoeveelheden persoonsgebonden gegevens waren in 1983 nog niet vergeten. Zijn toekomstvisie en de snelle technologische ontwikkelingen deden denken aan de afschrikwekkende wereld uit George Orwells '1984'. In de eerste januarinummers van 1983 berichtten *Der Spiegel* en *Die Zeit* uitgebreid over de vooruitgang op het gebied van spionage- en cameratechnologie. Big Brothers alziende *televisor* leek kinderspel bij de geavanceerde apparatuur van vandaag de dag. Alle

⁶¹ *Volkszählung ,83. Bürgerbefragung oder Zwangsverfassung?* (West-Berlijn 1983) 6.

⁶² 'Auf dem Weg zum Überwachungsstaat', *Der Spiegel* (10-1-1983).

⁶³ Idem. Citaat: 'Die Grenzenlosigkeit der Informationsverarbeitung würde es gestatten, das Individuum auf seinem gesamten Lebensweg zu begleiten, von ihm laufend Momentaufnahmen, Ganzbilder und Profile seiner Persönlichkeit zu liefern, es in allen Lebensbereichen, Lebensformen, Lebensäußerungen zu registrieren, zu beobachten, zu überwachen, und die so gewonnen Daten ohne die Gnade des Vergessens ständig präsent zu halten.'

⁶⁴ Idem.

technologie die nodig was voor een vergelijkbare totalitaire *Überwachungsstaat* was voorhanden in de BRD. De politieke wil ontbrak nog. In dit kader ontstond er groot wantrouwen ten opzichte van de volkstelling. Wat moest de overheid met deze gegevens? En waarom werd er niet alleen om neutrale, statistische gegevens gevraagd, maar moesten er ook veel persoonlijke data worden afgegeven? De discussie rondom de volkstelling van 1983 draaide, net zoals de afluisteraffaire van 1963, om vertrouwen, het gebrek daaraan, en de mogelijkheid die de overheid had tot het plegen van misbruik. Gevreesd werd voor het ontstaan van de 'glazen burger', voor een alwetende overheid die beschikte over '*Herrschaftswissen*', die over veel meer informatie kon beschikken dan zijn burgers, en dat dit zou leiden tot een normering van de samenleving.

Tijdens de jaren '70 en de jaren '80 uitte een steeds mondiger publiek strenge kritiek op het optreden en beleid van de overheid. Protestbewegingen slaagden er in grote aantallen mensen te mobiliseren, begin jaren '80 bracht de vredesbeweging honderdduizenden op de been tegen de plaatsing van kernwapens. Tevens was dit de tijd van de anti-kernenergiebeweging en de opkomst van de milieubeweging en de Groenen. Een kleine, linksextremistische groep splitste zich van deze vreedzame protestbewegingen af en besloot om naar de wapenen te grijpen. Zo ontstond in 1970 de *Rote Armee Fraktion* (RAF), een terroristische organisatie wier cellen gedurende de jaren '70 en '80 tientallen aanslagen, ontvoeringen en politieke moorden pleegden. De BRD trad hardhandig op tegen de RAF. Het had echter de neiging tot 'oververging tegenover weerspanning gedrag'.⁶⁵ Er werd gevreesd dat uit de bestrijding van het terrorisme en de reeks omstreden wetten die hier uit voortkwamen een algemenere vorm van repressie ten opzichte van oppositionele groeperingen zou kunnen ontstaan. In 1983 vertrouwden de West-Duitsers de intenties van de BRD niet zonder meer.

De aanhangers van de Volkstellingsboycotbeweging waren bang voor misbruik. De gegevens uit de volkstelling konden worden gebruikt om door middel van *Rasterfahndung* cellen van de RAF op te sporen, maar op dezelfde manier konden ook andere personen die de overheid onwelgevallig waren worden opgespoord, zoals feministen, pacifisten, groenen en homoseksuelen.⁶⁶ Daarnaast konden de gegevens die uit de volkstelling verkregen werden, worden gebruikt om allerlei lieden op te sporen die zich om wat voor reden dan ook schuil hielden. Van degenen die bijvoorbeeld woonruimte hadden opgegeven in Berlijn om zo aan de dienstplicht te ontkomen, kon bijvoorbeeld worden nagegaan of zij wel daadwerkelijk in Berlijn woonden. Mensen die hun provinciesticulpje als voornaamste woonoord hadden opgegeven om zo van voordelige belastingen te profiteren, konden eveneens worden ontmaskerd. Alle illegale buitenlanders konden gemakkelijk worden opgespoord. Mensen die zich voor de deurwaarder verborgen hielden ook.⁶⁷ In een aantal gemeenten werd een koppeluitkering uitbetaald voor het aangeven van mensen die niet geteld waren, München betaalde dubbel bij buitenlanders. Aldus werd 'in het hele land een razzia uitgevoerd op alimentatievluchtelingen, zwendelaars en schuldenaars'.⁶⁸ Het oorlogsverleden speelde ook een rol bij de angst voor misbruik. Hoe kon je er op vertrouwen dat de staat ook in de toekomst billijk met de door hem verzamelde gegevens omging? De volkstellingen van 1933 en 1939 hadden expliciet om

---

⁶⁵ M. Hannah, 'Die umstrittene Konstruktion von Vertrauen und Misstrauen in der westdeutschen Volkszählungsboycottbewegung 1983', *Social Geography* 3 (2008) 11-21, aldaar 14.

⁶⁶ 'Volkszählung 'läßt 1000 Fragebogen glühen', *Der Spiegel* (28-3-1983).

⁶⁷ *Volkszählung '83. Bürgerbefragung oder Zwangsverfassung?* (West-Berlijn 1983).

⁶⁸ 'Volkszählung „läßt 1000 Fragebogen glühen“', *Der Spiegel* (28-3-1983).

de religieuze overtuiging van de respondenten gevraagd. Totale kennis vergemakkelijkt totale vernietiging.⁶⁹

Deze argumentatie werd verder uitgewerkt. Wanneer de duizenden databanken die in de BRD reeds bestonden met elkaar verbonden zouden worden, ontstond de 'glazen burger' (gläserne Bürger). Volgens de rechtsgeleerde Wilhelm Steinmüller wilde de staat zich zo goed mogelijk informeren over haar burgers en hun sociale contacten. In het bedrijfsleven was dit al langer gebruikelijk. Op deze manier ontstond van elke burger een nauwgezet extract. Wie hier precies toegang toe had, bleef onduidelijk, want dankzij de gebrekkige gegevensbescherming kon persoonsgebonden informatie ongecontroleerd doorgegeven worden. Volgens de critici schiep het Statistisches Bundesamt een uiterst actuele 'datasupermarkt' waar de nationale politie, de inlichtingendiensten, de vreemdelingendienst en commerciële bedrijven naar believen uit konden tappen.⁷⁰ De nieuwe computertechnologie maakte het mogelijk om in een oogwenk 'volledig greep' op iemand te krijgen.⁷¹ De volkstelling was slechts een kleine stap hiertoe. Volgens Steinmüller waren dergelijke inbreuken op de privacy te vergelijken met een pot jam die te lang is blijven staan. De verschillende inbreuken zijn als her en der woekerende schimmel. De vlekken zijn op de ene plaats groter, op de andere plaats kleiner. Pas op het eind vormt zich de alles overdekkende schimmelpels.⁷²

Tot dusverre hadden de meeste overheidsinstanties hun eigen dataverzamelingen en beschikten ze alleen over de informatie die voor hen relevant was. Door verschillende databanken met elkaar te combineren en met behulp van computers te analyseren, was het mogelijk om nieuwe kennis te genereren. Deze ging voorbij aan het doel waarvoor de gegevens oorspronkelijk verzameld werden. Het was tevens mogelijk om zo kennis over personen te verkrijgen waarover zijzelf niet eens beschikten. Dit betekende het einde van 'onschuldige' data. Wat in de ene context banaal en ongevaarlijk was, kon in een andere context gevoelig zijn. Degene die over dergelijk *Herrschaftswissen* beschikte, was buitengewoon machtig.⁷³ Daar kwam nog bij dat de langdurige opslag door de computer er voor zorgde dat politieke en criminele vergrijpen uit het verleden niet snel in de vergetelheid raakten. Ze waren altijd gemakkelijk terug te vinden. In de tijd die nodig was 'om een sigaret te rollen' kon met behulp van fragmentarische, schijnbaar anonieme informatie de bijbehorende persoon worden geïdentificeerd.⁷⁴

Het aanleggen van grote databanken en het genereren van *Herrschaftswissen* droeg er bovendien toe bij, dat de informatieasymmetrie tussen burger en overheid verder toenam.⁷⁵ De bureaucratie verzelfstandigde zich van de burger wanneer zij over veel informatie over de laatsten beschikte. Burgerparticipatie was immers niet meer noodzakelijk als de bureaucratie toch alles al wist of dacht te weten van 's mensens wensen. Des te meer de overheid met vaststaande denkbeelden ter tafel kwam, des te minder werd een daadwerkelijke dialoog gevoerd. Datzelfde gold ook voor de verhouding tussen de regering en het parlement. Doordat de regering met haar ambtenarenapparaat effectiever informatie kon verwerken dan het controlerende parlement,

---

⁶⁹ C. Fings, 'Erfasst, Gefasst. Datenerhebung und -verarbeitung im Nationsozialismus', W. Hippe en M. Stankowski ed., *Ausgezählt. Materialien zu Volkserfassung und Computerstaat* (Keulen 1983) 100 e.v.

⁷⁰ Bodelle, *Computerstaat? Nein Danke* 41.

⁷¹ *Ausgezählt* 3.

⁷² 'Volkzählung und Datenverbund. Ein Gespräch mit Wilhelm Steinmüller', *Ausgezählt* 40-42.

⁷³ M. Berlinghof, 'Computerisierung und Privatheit. Historische Perspektive', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 63 (2013).

⁷⁴ 'Erfasst, registriert, ermündigt', *Die Zeit* (19-03-1983).

⁷⁵ Berlinghof, 'Computerisierung und Privatheit'.

verkreeg de regering een informatievoorsprong en nam haar invloed ten opzichte van het parlement toe.⁷⁶ Dat ging ten koste van de democratie.

Tot slot leidde een alwetende overheid tot een 'normering van de samenleving'.⁷⁷ Omdat de burger niet wist welke informatie voor de staat relevant was en omdat hij niet wist wanneer hij in het vizier van de politie of de geheime dienst geraakte, was de kans aanwezig dat hij zijn gedrag aan de normen van de samenleving aanpaste om zodoende niet op te vallen. Wie afweek was verdacht, zeker wanneer de techniek van *Rasterfahndung* werd toegepast. Iedereen die deel nam aan demonstraties, lid was van de vredesbeweging of krakersbeweging of op enige andere wijze met de overheid in aanraking kwam, werd gezien, op band vastgelegd, in kaart gebracht en nagetrokken. Nieuwe videotecnologie was in staat om loepzuivere beelden van grote afstand te maken. Deze werden gedigitaliseerd. Wellicht dat geautomatiseerde gezichtsherkenning in de nabije toekomst ook mogelijk was.⁷⁸ Dergelijke technieken dwongen de mens om zich aan de norm van de samenleving aan te passen. Deze 'normering van de samenleving' was in strijd met het recht op vrije meningsuiting en een inbreuk op het recht op een vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid. Ter bescherming van deze grondrechten was een beschermde privésfeer essentieel.⁷⁹ 'Te gehoorzamen betekent in dit geval een wezenlijk deel van onze privacy en vrijheid op te geven', aldus het credo in één van de boekjes die opriepen tot protest.⁸⁰

Verfassungsbeschwerde en Volkszählungsurteil

De vele bezwaren tegen de volkstelling ten spijt, de Bondsregering liet zich niet vermurwen. In een interview met *Der Spiegel* lichtte de minister van binnenlandse zaken Friedrich Zimmermann zijn standpunten toe. De wet waarin tot de volkstelling van 1983 besloten was, was voor zover hij kon nagaan niet in strijd met de grondwet. Zimmermann stelde dat er geen sprake was van een ongecontroleerd en 'oeverloos doorspelen' van informatie tussen verschillende overheidsdiensten. De oproep tot de boycot was volgens hem niet zozeer 'een aanval op de volkstelling, maar een aanval op het hele systeem'. De boycotteurs waren volgens hem uiteindelijk slechts een kleine minderheid van de bevolking. De gegevens waren voor de overheid van groot belang, voor toekomstige planning van huizenbouw en de energievoorziening. Daarom moest de overheid ook weten of Jan met de pet een onderhuurder had of wie zijn werkgever was. De BRD was per slot van rekening een geciviliseerde staat met een complexe maatschappij, daarvoor waren nu eenmaal meer gegevens nodig dan 'voor de provincie Sjaba in Zaïre'.⁸¹

Anders dan Zimmerman beweerde, was het geen 'kleine minderheid' die bezwaren tegen de volkstelling had. Eind maart 1983 berichtte *Der Spiegel* dat volgens een opiniepeiling van ZDF meer dan de helft van de West-Duitse bevolking kanttekeningen bij de voorgenomen volkstelling plaatste, die op dat moment slechts nog een maand in het verschiet lag. Een kwart van de respondenten was van plan om 'niet deel te nemen' aan de telling en de vastgelegde dwangsom van 50 tot 10.000 mark

---

⁷⁶ G. Frank, 'Informationsvorsprung der planenden Verwaltung gegenüber dem Bürger', J. Taeger ed., *Die Volkszählung* (Reinbek bei Hamburg 1983) 225-229.

⁷⁷ Berlinghof, 'Computerisierung und Privatheit'.

⁷⁸ 'Auf dem Weg zum Überwachungsstaat', *Der Spiegel* (10-1-1983), 67.

⁷⁹ 'Ibidem, 59-60.

⁸⁰ J. Michael Schroeren, 'Ziviler Ungehorsam – Unsere letzte Möglichkeit, uns zu wehren', *Volkszählung '83 Bürgerbefragung oder Zwangsverfassung?* (West-Berlin 1983). Citaat: 'Zu gehorchen hieße in diesem Fall, ein wesentliches Stück unserer Privatsphäre und Freiheit einzubüßen'.

⁸¹ 'Wo ist denn die Intimität?' Bundesinnenminister Friedrich Zimmermann über die geplante Volkszählung', *Der Spiegel* (28-03-1983).

te betalen.⁸² De voorlichtingscampagne van de overheid kwam pas laat op gang en probeerde de angel uit de discussie weg te nemen. De volkstelling diende planningsdoeleinden en was noodzakelijk voor een effectief functionerende overheid. De burger had niets te vrezen. *Die Zeit* betrok stelling en stelde dat de voorlichtingscampagne werd gekenmerkt door het 'bagatelliseren van de problematische aspecten van de volkstelling, [door] halve waarheden en [door] het zichtbaar verdraaien van feiten'. De overheid behandelde de burger als een 'onnozele hals'.⁸³ Een aantal parlementariërs dat in 1982 nog vóór de volkstelling had gestemd, uitten nu publiekelijk hun bezwaren. De SPD'ers Heide Simonis en Freimut Dove voegden zich bij voorstanders van een boycot. Minister Zimmermann betreurde dat zij niet eerder met bezwaren waren gekomen, dan 'hadden we er in het parlement over kunnen debatteren'. Hoe het ook zij, nu is er geen weg meer terug. De eerste 100 miljoen mark voor de organisatie van de telling zijn al gespendeerd.⁸⁴ Begin april, twee weken voor de geplande datum van de volkstelling, berichtte *Der Spiegel* dat er op grote schaal desertie plaats vond onder de 600.000 mensen die als tellers werden gerekruteerd. Van de 3000 aangemelde tellers in Duisburg zijn er 700 'weggelopen', in Saarbrücken 650. 'Dwangplichtigen muiten per duizendtal, vrijwilligers melden zich dromsgewijs af', aldus *Der Spiegel*.⁸⁵

Voor de demonstranten bleef het niet bij het voornemen om te weigeren de vragenlijsten in te vullen wanneer de tellers eenmaal voor de deur stonden. Zij dienden ook juridische bezwaren in tegen het in hun ogen ongrondwettelijke karakter van de grondwet. Eind maart waren dit er meer dan 500. Daaronder bevond zich ook het bezwaar dat de advocates Gisela Wild en Maja Stadler-Euler voor het hoogste gerechtshof van de BRD brachten, het Bundesverfassungsgericht te Karlsruhe. Het was uiteindelijk aan Karlsruhe om over de heikele kwestie te beschikken.

Op 12 april 1983 kwam de Eerste Senaat van het Bundesverfassungsgericht bijeen. 'Zo niet', concludeerden de rechters. Een volkstelling is een geëigend middel voor de staat om zich effectiever van zijn taken te kunnen kwijten; het uithoren van de eigen bevolking en het uithollen van de rechtsstaat zijn dat niet. 'Met de menselijke waardigheid zou het niet te verenigen zijn', aldus de rechters, 'wanneer de staat voor zichzelf aanspraak kon maken op het recht, de gehele persoonlijkheid van de mensen door dwang te registreren en te catalogiseren, ook wanneer het om een anonieme statistische enquête gaat, en hem daarmee als een ding te behandelen, waarvan in een inventaris ieder aspect toegankelijk is.'⁸⁶ De volkstelling werd uitgesteld tot het einde van het jaar. Op deze manier kocht het hooggerechtshof tijd om de kwestie in alle rust te onderzoeken en tot een gewogen uitspraak te komen.⁸⁷

Deze uitspraak kwam op 15 december. Het hooggerechtshof verklaarde dat de wet waarin tot de volkstelling besloten werd meerdere grondrechten schond. Daarmee was de volkstelling, in

---

⁸² 'Volkzählung 'läßt 1000 Fragebogen glühen', *Der Spiegel* (28-3-1983).

⁸³ 'Erfasst, registriert, entmündigt', *Die Zeit* (18-03-1983). Citaat: 'Die Verharmlosung der problematische Aspekte der Volkszählung, die Halbwahrheiten und offenkundige Tatsachenverdrehungen gehen weit über das Maß des Erträglichen hinaus – der Bürger als Depp.'

⁸⁴ "Wo ist denn die Intimität" Bundesinnenminister Friedrich Zimmermann über die geplante Volkszählung', *Der Spiegel* (28-03-1983); 'Volkzählung 'läßt 1000 Fragebogen glühen', *Der Spiegel* (28-3-1983).

⁸⁵ 'Heiße Ohren', *Der Spiegel* (11-04-1983). Citaat: 'Zwangsverpflichtete meutern zu Tausende, Freiwillige ziehen scharenweise ihre Meldung zurück'.

⁸⁶ 'Rotes Licht aus Karlsruhe', *Die Zeit* (15-02-1983). Citaat: 'Mit der Menschenwürde wäre es nicht zu vereinbaren, wenn der Staat das Recht für sich in Anspruch nehmen könnte, den Menschen zwangsweise in seiner ganzen Persönlichkeit zu registrieren und zu katalogisieren, sei es auch in Anonymität einer statistischen Erhebung, und ihn damit wie eine Sache zu behandeln, die einer Bestandsaufnahme in jeder Beziehung zugänglich ist'.

⁸⁷ 'Angst vor dem gläsernen Menschen', *Die Zeit* (15 april 1983).

tegenstelling tot wat de Bondsregering en de deelstaatregeringen meenden, ongrondwettelijk en kon geen doorgang vinden. Tegelijkertijd vonden de hoge rechters dat de fundamentele rechten van de burgers beter beschermd moesten worden. Daartoe schiepen zij het recht op *Informationelle Selbstbestimmung*. Dit recht op informatiele zelfbeschikking hield in dat iedere burger van de BRD de controle over zijn of haar eigen gegevens moest behouden. Er werd een aantal barrières opgezet die de burger extra rechten gaf waar het haar gegevens betrof. Zo werd er een 'informatie scheiding der machten' uitgevonden; voor wat betreft het verzamelen van data werd de staat niet langer als één entiteit beschouwd waarvan de verschillende instituten vrijelijk onderling gegevens konden uitwisselen. Geen overheidsinstelling mocht méér data verzamelen dan voor de uitoefening van haar taken absoluut noodzakelijk was.⁸⁸

Karlsruhe baseerde zijn uitspraak op de sociale theorieën van de socioloog Niklas Luhmann. Luhmann stelde dat het doel van privacy de bescherming van de consistentie en individualiteit van het individu is. Wil de consistente zelfexpressie van het individu gewaarborgd zijn, dan is het van belang dat de verschillende maatschappelijke subsystemen waarin hij of zij zich begeeft, van elkaar gescheiden zijn. Privacy en het recht op informatiele zelfbeschikking waarborgen deze scheidingslijn, omdat ze voorkomen dat gevoelige informatie zich vanuit het ene subsysteem naar het andere beweegt. Dat maakt de bescherming van persoonlijke data essentieel voor de vrije en onafhankelijke ontwikkeling van het individu. De vrije en onafhankelijke ontwikkeling van het individu is op haar beurt weer een voorwaarde voor vrije en democratische communicatie. Wanneer mensen niet weten of afwijkend gedrag wordt opgemerkt, en informatie over hun doen en laten voortdurend wordt opgeslagen, gebruikt en overgedragen, zullen ze zich aan de norm aanpassen. Ze kunnen dan zelfs afzien van het doen van een beroep op grondrechten en mensenrechten. In een alwetende staat zijn vrijheid van meningsuiting, vrijheid van keuze, en daarmee democratie, onmogelijk.⁸⁹

In 1987 werd de volkstelling, ondanks brede protesten, alsnog gehouden. Ditmaal was Karlsruhe van mening dat de volkstelling grondwettelijk was. Toch waren de protesten in 1987 niet zo hevig als in 1983. Het noodlottige '1984' was voorbijgegaan, zonder dat de Orwelliaanse staat bewaarheid was geworden. De computer werd langzamerhand een gewaardeerde huisgenoot en verloor zijn angstaanjagendheid. De techniekscepsis nam geleidelijk af. Pas met de opkomst van het internet laaide het debat over privacy en veiligheid weer in alle hevigheid op.⁹⁰

---

⁸⁸ G. Hornung en C. Schnabel, 'Data protection in Germany I. The population census decision and the right to informational self-determination', *Computer law and security report* 25 (2009) 84-88, aldaar 87.

⁸⁹ Ibidem 85-6.

⁹⁰ Berlinghof, 'Computerisierung und Privatheit'.

Conclusie

De NSA-affaire heeft de Duits-Amerikaanse relatie geen goed gedaan. De Amerikaanse spionageactiviteiten in Duitsland gaan terug op de directe naoorlogse periode en zijn sindsdien verder uitgebouwd. De ontwikkeling van de techniek heeft de mogelijkheden en de schaal van de surveillance sindsdien sterk vergroot.

De casussen die in dit essay onderzocht zijn, zijn tamelijk verschillend maar raken aan hetzelfde thema. De afliuisteraffaire van 1963 biedt een goede gelegenheid om de opbouw van de Amerikaanse en Duitse inlichtingendiensten op Duitse bodem onder de loep te nemen. Oud-nazi's bleken belangrijke posities in te nemen bij de binnenlandse veiligheidsdienst, het Bundesamt für Verfassungsschutz. De media, *Die Zeit* en *Stern* voorop, vonden het schandalig dat juist deze lieden verantwoordelijk waren voor de bescherming van de West-Duitse grondwet. Een grondwet die zij bovendien met voeten traden, omdat het BfV op grote schaal het brief- en telefoongeheim schond. De verantwoordelijke minister probeerde de zaak te sussen maar raakte allengs verstrikt in de affaire. Uiteindelijk betekenden de rapporten van de parlementaire onderzoekscommissie en de gepensioneerde rechter Max Silberstein een vrijspraak voor het BfV en de andere Duitse geheime diensten. Beide onderzoeken rapporteerden dat de medewerkers van de inlichtingendienst hun mandaat niet hadden overtreden en dat slechts gevallen geconstateerd konden worden waarin de surveillancemaatregelen de staatsveiligheid hadden gediend. Omdat beide rapporten geheim gehouden werden, bleven eventuele aan het licht gebrachte gevallen van misbruik onder het tapijt liggen.

De afliuisteraffaire kwam ten einde maar werd niet vergeten. De activiteiten van het BfV werden aan richtlijnen onderworpen, de oud-nazi's werden doorgelicht en stilletjes naar andere overheidsinstellingen overgeheveld. In 1968 voerde de Grote Coalitie onder Kiesinger een grondwetswijziging door, verborgen tussen de bepalingen van de gelijktijdig doorgevoerde noodwetten, die de barrière van het brief- en telefoongeheim voor de geheime diensten uit de weg ruimde. Tevens behielden de geallieerden het recht om op West-Duitse bodem, per slot van rekening een frontstaat in de Koude Oorlog, spionageactiviteiten te ontplooiën. Verschillende bondskanseliers op rij namen surveillance in de BRD voor lief in ruil voor *Westbindung*. De Duitse geheime diensten hadden dan wel vrij spel gekregen en stonden onder minieme controle, dat betekende niet dat hun activiteiten onopgemerkt voorbij gingen. Gedurende de jaren '70 figureerde het ene na het andere afliuisterschandaal in de media. Het moet de geïnformeerde West-Duitsers indertijd toch niet ontgaan zijn dat de gespitste oren van de geheime diensten meeluisterden waar ze konden.

Het verzet tegen de volkstelling van 1983 draaide eveneens om privacy. De opkomst van de computer maakte het gemakkelijk om grote hoeveelheden informatie te verwerken en te analyseren. Veel mensen waren hier bang voor, de afschrikwekkende wereld van George Orwell leek niet ver weg meer. Het aanleggen van uitgebreide en gedetailleerde persoonsgebonden databanken zou de controlemogelijkheden van de overheid over de burger sterk vergroten. Binnen korte tijd ontstond een breed gedragen protestbeweging die zich verzette tegen de overdracht van persoonlijke gegevens aan de overheid. De burger die zijn gedrag aanpast omdat hij anders mogelijk door *Rasterfahndung* in de sleepnetten van de politie terecht komt, past zich aan de norm van de samenleving aan, en is dus niet vrij. De jaren '80 kende veel groepen die zo hun eigen redenen hadden om dit voortzicht te verafschuwen: krakers, pacifisten, deelnemers aan demonstraties.

Het protest tegen de volkstelling wist echter bredere lagen van de bevolking aan te spreken dan alternatievelingen alleen. Uiteindelijk plaatste de helft van de West-Duitse bevolking

kanttekeningen bij de volkstelling, een kwart van de bevolking was van plan de vragenlijsten niet in te vullen. De bevolking was in 1983 minder geneigd dan in 1963 zich te voegen naar een autoritair optredende overheid. Voor de regering kwam het verzet onverwachts. De minister van Binnenlandse Zaken Zimmermann was niet van zins om de volkstelling af te blazen. Hij bagatelliseerde het verzet en stelde dat de overheid de gevraagde gegevens nu eenmaal nodig had. Uiteindelijk stelde het Verfassungsgericht te Karlsruhe de boycotbeweging in het gelijk: de volkstelling was een aantasting van de privacy en vormde een bedreiging voor de democratie. Daarom schiepen zij het recht van de Informationelle Selbstbestimmung, die de invloed van de West-Duitse burger over de eigen data moest vergroten.

Zowel in 1963 als in 1983 werd er kritiek geuit op de wijze waarop geheime diensten respectievelijk de overheid omgingen met de privésfeer van de West-Duitse bevolking. In beide gevallen werden de gewraakte praktijken breed uitgemeten in de pers en aldaar aan de schandpaal genageld. Na 1963 konden de geheime diensten op oude voet doorgaan: hun organisatie werd verbeterd en zij kregen in 1968 extra bevoegdheden. Dus ondanks het protest veranderde de situatie ten gunste van geheime diensten en ten koste van de privacy van de burger. Naar aanleiding van de volkstellingboycotbeweging in 1983 gebeurde iets vergelijkbaars. Het aanvankelijke gevolg van het verzet was een gang naar het hooggerechtshof en het afblazen van de volkstelling. Toch werd ook in dit geval een aantal jaren later, ondanks hernieuwd protest, de voorgenomen volkstelling alsnog afgenomen.

Het is interessant om te zien dat veel van de praktijken van de NSA waar in Duitsland aanstoot aan genomen wordt, reeds een precedent in de naoorlogse geschiedenis kennen. De aanwezigheid van de Amerikaanse geheime dienst op Duitse bodem mag anno 2013 niet als een verrassing gelden. Zij zijn daar sinds 1945 aanwezig en hebben sindsdien in samenwerking met de Duitse diensten gestaag hun activiteiten en aanwezigheid uitgebouwd. Dat de NSA op wereldschaal communicatie onderschept en analyseert, hoeft evenmin te verbazen. Als zij dit, in opdracht van het BfV overigens, in 1963 al voor de gehele Bondsrepubliek konden doen, is het onderscheppen van communicatie op wereldschaal met de huidige technologie kinderspel. In 1989 waarschuwde *Der Spiegel* voor ‚Amerika’s großes Ohr‘, de NSA. De Amerikaanse regering gaf volgens het weekblad jaarlijks ‘ettelijke miljarden uit om in het gigantische gekrioel van elektromagnetische golven geen signaal, geen bevel en geen gesprek te missen, dat ook maar in de verste verte de nationale veiligheid van de Verenigde Staten van Amerika zou kunnen aantasten’.⁹¹ Dankzij Snowden weten we waar de Amerikaanse en Britse geheime diensten toe in staat zijn. Wat voor hen geldt, zal vermoedelijk in gelijke of mindere mate ook voor andere Europese en niet-Europese geheime diensten gelden.

De argumenten die in 1983 werden gebruikt tegen het verzamelen van persoonlijke gegevens door de overheid en tegen het verbinden van verschillende databanken hebben niet aan actualiteit ingeboet. Dankzij snelle computers en een welhaast ongelimiteerde opslagcapaciteit zijn de geheime diensten anno nu in staat ‘praktisch alles te verzamelen wat er te verzamelen valt’. De burger is van glas, kan eenvoudig in zijn gehele doen en laten voorzien worden. Door gegevens te vergelijken en te analyseren, kunnen analisten van geheime diensten (van Google en Facebook trouwens evenzogoed) kennis over ons vergaren die wij zelf niet eens hebben. De informatieasymmetrie tussen burger en overheid is aldus enorm. In hun wereldwijde zoektocht naar terroristen en andersoortige kwaardwillenden halen de NSA en haar compagnons de gehele

---

⁹¹ ‚NSA, Amerika’s großes Ohr‘, *Der Spiegel* (20 februari 1989).

internetgebruikende wereldbevolking door hun sleepnetten. Iedereen die van de norm afwijkt is verdacht.

Dit is een bedreiging voor de vrijheid van meningsuiting en de vrije ontwikkeling van het individu. Door de subtiliteit van de surveillance verwordt de democratie tot een schijndemocratie. Sociale media en digitale technologie werden tijdens de Arabische Lente als instrumenten van emancipatie en bevrijding gevierd. Ze kunnen ook voor het tegenovergestelde doel worden ingezet. Iedereen die een bedreiging vormt, kan voortijdig worden opgespoord, van verenigingsvorming worden onthouden en aldus onschadelijk worden gemaakt. Een samenleving zonder gegevens- en privacybescherming is een samenleving waarin alle vormen van kritiek en verzet, zo niet door een zichzelf voltrekkende 'normering', eenvoudig terzijde kunnen worden geschoven. Niet voor niets plaatsten Nobelprijswinnaars en schrijvers een oproep in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* waarin zij voor dit gevaar waarschuwden. De strijd voor gegevensbescherming gaat iedereen aan.

Literatuurlijst

Krantenartikelen

„Der Mann ohne Namen“, *Stern* (29 augustus 1963).

„Sagte Höcherl die Wahrheit?“, *Die Zeit* (6 september 1963).

„Höcherl: Nicht den ganzen Tag mit dem Grundgesetz unter dem Arm“, *Die Welt* (9 september 1963).

„Nur Abhör-Amtshilfe?“, *Die Zeit* (13 september 1963).

„Pätsch. Absolut sichere Quelle“, *Der Spiegel* (2 oktober 1963).

„Postzensur. Lügen fürs Vaterland?“ *Der Spiegel* (9 oktober 1963).

„Wie viele Briefe werden geöffnet?“, *Die Zeit* (11 oktober 1963).

„Abhöraffaire: Anruf genügt“, *Der Spiegel* (23 oktober 1963).

„Eine leidige Affäre, ein redlicher Mann“, *Die Zeit* (15 november 1963).

„Alliierte Schützenhilfe“, *Die Zeit* (31 januari 1964).

„Verfassungsschutz staunt über Höcherl“, *Die Zeit* (31 januari 1964).

„Abhöraffaire, letzter Teil“, *Die Zeit* (28 februari 1964).

„Das Ende eine Affäre“, *Die Zeit* (27 maart 1964).

„Postkontrolle, letzte Instanz“, *Der Spiegel* (19 augustus 1964).

„Vefassungsschützer 002 am Telephon“, *Die Zeit* (29 oktober 1965).

„Abhör-Affäre: es ist zum Kotzen“, *Der Spiegel* (16 juni 1975).

„Der Minister und die Wanze“, *Der Spiegel* (28 februari 1977).

„Georg Lebers Reserven sind verbraucht“, *Der Spiegel* (30 januari 1978).

„Auf dem Weg zum Überwachungsstaat“, *Der Spiegel* (10 januari 1983).

„Politiker Fragen – Bürger antworten nicht“, *Die Zeit* (11 februari 1983).

„Rotes Licht aus Karlsruhe“, *Die Zeit* (15 februari 1983).

„Der gläserne Bürger“, *Der Spiegel* (21 februari 1983).

„Erfaßt, registriert, ermündigt“, *Die Zeit* (19 maart 1983).

„Volkszählung ‘laßt 1000 Fragebogen glühen‘“, *Der Spiegel* (28 maart 1983).

„Wo ist denn die Intimität“ Bundesinnenminister Friedrich Zimmermann über die geplante Volkszählung, *Der Spiegel* (28 maart 1983).

„Heiße Ohren“, *Der Spiegel* (11 april 1983).

„Angst vor dem gläsernen Menschen“, *Die Zeit* (15 april 1983).

„NSA, Amerika's großes Ohr“, *Der Spiegel* (20 februari 1989).

„Das wichtigste zu Prism und XKeyscore“, *Die Zeit* (22 juli 2013).

„Das ist nicht Freundschaft“, *Die Zeit* (14 augustus 2013).

„Der Vorwurf der vermeintlichen Totalausspähung in Deutschland ist nach den Angaben der NSA [...] vom Tisch“, *Die Zeit* (22 augustus 2013).

„Follow the money“. NSA monitors financial world, *Der Spiegel online international* (16 september 2013).

„Die NSA dürfen Merkel überwachen“, *Zeit Online* (25 oktober 2013);

„Der Bruch“, *Die Zeit* (31 oktober 2013).

Helmut Schmidt, „Goodbye, Freunde! Überflüssige Dienste“, *Zeit online* (31 oktober 2013).

„Der Edward Snowden der Sechziger“, *Die Zeit* (17 november 2013).

„Die Demokratie verteidigen im digitalen Zeitalter“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (10 december 2013).

„Squeaky Dolphin“. Britischer Geheimdienst analysiert Klicks auf Facebook und Youtube, *Der Spiegel* (28 januari 2014).

„Britischer Geheimdienst. So werden Menschen vernichtet“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (25 februari 2014).

„Abhörprogramm Mystic. NSA schneidet alle Telefonate eines Landes mit“, *Der Spiegel* (18 maart 2014).

„Alles oder nichts?“, *Süddeutsche Zeitung* (19 maart 2014).

„Daten, die das Leben kosten“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2 april 2014)

Artikelen

Berlinghof, M., „Computerisierung und Privatheit. Historische Perspektive“, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 63 (2013).

Foschepoth, J., „Postzensur und Telefonüberwachung in der Bundesrepublik Deutschland (1949-1968)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57 (2009) 413- 426.

Hannah, M, 'Die umstrittene Konstruktion von Vertrauen und Misstrauen in der westdeutschen Volkszählungsboykottbewegung 1983', *Social Geography* 3 (2008) 11-21.

Hornung, G., en C. Schnabel, 'Data protection in Germany I. The population census decision and the right to informational self-determination', *Computer law and security report* 25 (2009) 84-88.

Literatuur

Bodelle, J., *Computerstaat? Nein Danke. Risiken der Informationstechnologie* (Hamburg 1983).
Volkszählung ,83. Bürgerbefragung oder Zwangsverfassung? (West-Berlijn 1983).

Boterman, F., *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990* (Amsterdam 1996).

Conze, E., *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart* (München 2009).

Foschepoth, J., *Überwachtes Deutschland. Post- und Telefonüberwachung in der alten Bundesrepublik* (Bonn 2013).

Groot, A., *We weten wie je bent. Wie zijn de grootste privacyzweigers op internet en wat doen ze met jouw gegevens?* (Utrecht 2011).

Hippe, W., en M. Stankowski ed., *Ausgezählt. Materialien zu Volkserfassung und Computerstaat* (Keulen 1983).

Kipke, R., *Die Untersuchungsausschüsse des Deutschen Bundestages. Praxis und Reform der parlamentarische Enquete* (Berlin 1985).

Taeger, J., ed., *Die Volkszählung*. (Reinbeck bei Hamburg 1983)